

مطالعه تطبیقی بنای مسجد وکیل شیراز و مسجد کبود ایروان (ارمنستان)

سیدمحمدرضا موسوی، سعیده معصومی

دانشگاه آزاد اسلامی واحد تفرش (مستول)، دانشگاه فرهنگیان قم، پردیس حضرت معصومه (س)

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۲/۱۲/۱۸

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۹/۲۹

چکیده

مسجد، مهمترین بنای معماری مذهبی در تمدن کهن اسلامی، که مظهر اندیشه و روح حاکم بر محیط، همیشه جایی را در مرکز شهر به خود اختصاص داده و از بهترین آرایه‌ها بهره‌مند بوده است. با آن که معماری این سرزمین تاریخی چند هزار ساله دارد، تلاش‌هایی که برای شناسایی و معرفی آثار آن صورت گرفته است سابقه چندانی ندارد. مسجد وکیل و مسجد کبود ایروان دو اثر فاخر معماری ایرانی-اسلامی در دوره زندیه که تجلی گر هنر ایرانی-اسلامی در دو نقطه جغرافیایی متفاوت می‌باشند. روش تحقیق پیش رو تفسیری-تاریخی و روش جمع‌آوری اطلاعات تلفیقی از کار کتابخانه‌ای و کار میدانی با بررسی منابع تاریخی، جغرافیایی، ثبت و ضبط اطلاعات مرتبط با بنا می‌باشد که به تبیین سبک معماری، مطالعه المان‌های معماری، ویژگی‌های مصالح به کار رفته و نوع پوشش‌گنبد، ایوان‌ها و تزیینات به کار رفته در بنا می‌پردازد. پژوهش حاضر به دنبال یافتن پاسخ این دو سوال که مسجد وکیل شیراز و مسجد کبود ایروان (ارمنستان) باهم چه نقاط مشترکی دارند؟ ۲- تفاوت‌های مسجد وکیل شیراز و مسجد کبود ایروان (ارمنستان) در چه مواردی است؟ و اهدافی از قبیل ۱- واکاوی ویژگی‌های مسجد وکیل شیراز و مسجد کبود ایروان (ارمنستان) ۲- تبیین وجوه اشتراک و افتراق مسجد وکیل شیراز و مسجد کبود ایروان (ارمنستان) می‌باشد که پس از مطالعه و واکاوی این دو بنا مشخص شد که این دو اثر نقاط اشتراک و افتراقی دارند و نقاط مشترک آنها دوره ساخت، شبستان دار بودن، سبک معماری و تعداد ورودی به بنا بوده و تفاوت آنها در تعداد ایوان، ارتفاع، گنبدخانه، مردم‌واری و تعداد محراب می‌باشد. نتایج حاکی از آن است که هنر دوران اسلامی ایران در دوره زندیه در کشورهای مختلف با بناهای ماندگار نمایان و ماندگار شده است. همچنین می‌توان گفت این دو اثر در یک دوره تاریخی با یک سبک مشابه در دو کشور متفاوت ساخته شده‌اند که از نظر تحلیل فرمال با طراحی نزدیک به هم و تفاوت‌هایی جزئی که می‌تواند متأثر از فرهنگ آن کشور باشد تکمیل شده‌اند. لذا پژوهش‌هایی در این باب مطالعات تطبیقی ضمن معرفی بناهای سبک معماری ایرانی-اسلامی در کشورهای مختلف جهان می‌تواند گسترده‌تری هنر ایرانی-اسلامی را به جهانیان معرفی نماید.

واژگان کلیدی: معماری، مسجد وکیل شیراز، مسجد کبود ایروان، ایران، ارمنستان

مقدمه

در میان اندامهای درون شهری هر شهر و روستا نیایشگاه همیشه جای ویژه خود را داشته و دارد و از اندامهای دیگر نمایان تر و چشم نوازتر است، لذا معمولا در مرکز آن شهر و روستا جای گرفته است. نخستین مسجدی که بدست پیامبر بزرگوار ما، با همکاری یارانش ساخته شد الگوی مسجدهای بیشماری در سراسر ایران زمین بنیاد شده است. (پیرنیا، ۱۳۹۰: ۳۷) پس از نادرشاه و حکومت افشاریه، سلسله ای در ایران روی کار آمد که مؤسس آن مردی از طایفه زند، یعنی کریم خان زند بود و چون از طایفه «زند» بود، آن سلسله را «زندیه» نام نهادند. با حکومت خان زند (۱۲۰۹-۱۱۶۳ ه. ق / ۱۷۹۴-۱۷۴۹ م) بار دیگر سرزمین ایران از وحدت و امنیت سیاسی و اجتماعی ویژه ای برخوردار گردید. کریم خان اگرچه سالهای اول عمر سیاسی خود را صرف وحدت سیاسی ایران کرد و به سرعت اراضی شمال، شمال غربی و غرب ایران را زیر سلطه خود درآورد، ولی آنان را در قلمرو سنتی خود باقی گذارد. وحدت و امنیتی که کریم خان به ایران بخشید، امکان پیشرفت در امر اقتصادی و اجتماعی را برای مردم به همراه داشت. او شیراز را پایتخت زندیان قرار داد و در آبادانی آن بسیار کوشید. به دستور وی بناهای مذهبی، عام المنفعه، آرامگاهی و باغهای بسیاری ساخته شد. همچنین کریم خان ضمن پیروی از مذهب تشیع، سیاست مذهبی معتدلی را دنبال کرد و به پیروان ادیان و مذاهب دیگر نیز توجه نمود. (دفتر مطالعات و پژوهشهای مرکز رسیدگی به امور مساجد، ۱۳۹۱)

مسجد وکیل شیراز و مسجد کبود ایروان دو اثر بزرگ متعلق به سلسله زندیه^۱ در ایران و ارمنستان بوده است که به سفارش کریم خان زند و حسین علی خان حاکم ایروان ساخته شده اند. تفاوت ها و شباهت های موجود در معماری دو اثر پرسشی است که برای یافتن پاسخ آن لازم است مورد مطالعه قرار دهیم. مسجد در فرهنگ ما نه فقط معبد و محل نیایش پروردگار، که میعادگاه مردم و نقطه مهم شهر بوده است. در بررسی تاریخی معماری ما، مسجد جایگاهی ویژه دارد. مسجد ساختمانی است که مردم همیشه آن را احترام کرده اند و برای پایداری و زیبایی بیشتر آن تمام تلاش خود را کرده اند، به همین خاطر در تاریخ معماری ایران مساجد همواره بناهایی پویا و پایدار بوده اند (حاجی قاسمی، ۱۳۸۷: ۷). در این نوشتار، از منظر تزئینات معماری، دو اثر فاخر میراث معماری ایرانی، یعنی مسجد جامع کبود ایروان و مسجد وکیل شیراز مورد بحث و واکاوی قرار گرفته است. از شاهکارهای هنر معماری اسلامی، مسجد وکیل شیراز و مسجد کبود ایروان در دوران زندیه است. این مساجد از باشکوهترین و پایدارترین مساجدی هستند که بعد از دوره صفوی در ایران و ارمنستان بنا شده است و از نظر مشخصات معماری که در ساختمان آنها به کار رفته لایق توجه هستند.

۱- ۱۱۶۳-۱۲۰۹-۱۲۰۹-ق-۱

یکی از دوران های درخشان تاریخ هنری شیراز در دوره اسلامی، سال های سلطنت کریم خان زند است. از آنجایی که او علاقه زیادی به علم و ادبیات و هنر داشت، میتوان بنیان فرهنگی و هنری این دوره را به او و حکومتش منسوب کرد. وی که شیراز را پایتخت خود قرار داده بود، طی دوره سلطنتش، به عمران و آبادانی این شهر پرداخت و از آثار معماری و شهرسازی بسیاری، خصوصاً در شیراز حمایت کرد. (رضایی، ۱۴۰۰) مسجد وکیل از جمله مهمترین این بناها در شیراز محسوب میشوند. این آثار، آمیزه ای از بناهای خدماتی، عام المنفعه، دولتی و خصوصی است که از شاخصه های معماری و تزئینی شایان توجهی برخوردارند. از میان این آثار، مسجد جامع وکیل به عنوان شاخص ترین نمونه از معماری مذهبی دوره زندیه در تاریخ هنر و معماری اسلامی ایران، واجد اهمیتی دوچندان می باشد. این مسجد از زیباترین و پایدارترین مساجدی است که پس از دوره صفویه در ایران ساخته بنا شده است و از نظر ویژگی های معماری میتواند مصداقی از تاریخ معماری این دوران قلمداد شود. (حاجی قاسمی، ۱۳۸۳: ۱۳۲) طرح این مسجد، دویوانی است و دارای دو شبستان جنوبی و شرقی است. نظر به اهمیت مسجد جامع وکیل شیراز در تاریخ هنر و معماری اسلامی ایران به عنوان یکی از شاخص ترین ابنیه معماری بعد از دوره صفویه و مهمترین بنای مذهبی دوره زندیه و همچنین با توجه به مرمت و بازسازی تزئینات آن در دوره قاجار، شیوه های طراحی و انسجام ترکیب بندی نقوش تزئینی در این مسجد، معیار مناسبی برای شناسایی شاخصه های کلی طراحی تزئینی در معماری دوران زند و قاجار خواهد بود. (رضایی، ۱۴۰۰).

مسجد زیبای کبود در ایروان، پایتخت جمهوری ارمنستان جای دارد. با توجه به اینکه گنبد مسجد از نوع کاشی مینایی پوشیده شده، به آن مسجد کبود نام میگویند. همچنین قسمت های اصلی مسجد در دوران کریم خان زند، در سال (۱۱۷۹ هـ-ق)، به دستور حسینعلی خان قاجار، بنا شده است. (رسولی پور و همکاران، ۱۳۹۲). در این نوشتار، از منظر معماری، دو اثر فاخر میراث معماری ایرانی در کشور ایران و ارمنستان، یعنی مسجد جامع کبود ایروان و مسجد وکیل شیراز مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. این پژوهش در پایان کار خود به چند پرسش، پاسخی منطقی خواهد داد: چه ارتباطی میان سبک معماری به کار رفته در این دو مسجد وجود دارد؟ در پیدایش نهایی مسجد جامع کبود ایروان و مسجد وکیل، شرایط فرهنگی ایران چگونه و به چه میزان اثر گذار بوده است؟ در تزئینات معماری دو مسجد مذکور، تفاوت ها و یکسانی هایی دیده میشود که باید به صورت جزئی به آنها پرداخته شود. اهمیت و ارزش این پژوهش بیشتر از آن جهت است که به نظر میرسد تاکنون مقایسه چندانی بین تزئینات مساجد مطرح شده صورت نگرفته است و نیاز به مطالعه دقیق روی این دو اثر به ویژه شناخت همانندی ها و ناهمانندی های این دو بنا ضروری به نظر میرسد. اهداف و سؤالات پژوهش به شرح ذیل است.

۱- مسجد وکیل شیراز و مسجد کبود ایروان (ارمنستان) باهم چه نقاط مشترکی دارند؟ ۲- تفاوت های مسجد وکیل شیراز و مسجد کبود ایروان (ارمنستان) در چه مواردی است؟ همچنین اهداف پژوهش: ۱- واکاوی ویژگی های مسجد وکیل شیراز و مسجد کبود ایروان (ارمنستان): ۲- بررسی وجوه اشتراک و افتراق مسجد وکیل شیراز و مسجد کبود ایروان (ارمنستان)

پیشینه تحقیق

معماری اسلامی به منزلت یکی از بزرگترین قسمت های هنر اسلامی، موفق شده است بخش عظیمی از مشخصات هنر اسلامی در بالین زمان و در طول دوره های گوناگون را هماهنگ سازد. مشخصات معماری اسلامی با تاثیر حداکثری در وجود مسجد نمایان می باشد، که خود بیانگر تناسب، نظم و آرامش در عالم می باشد. مسجد علاوه بر کاربرد عبادی، کارکردهای اجتماعی، سیاسی، آموزشی و قضایی برای مسلمانان داشته که برخی از این کارکردها تاکنون باقی مانده است. معماری مساجد در دوره های مختلف دستخوش تغییراتی بوده است. (آزادی و تقی پور، ۱۳۹۶: ۱). در این حوزه پژوهش های خوبی انجام گرفته از جمله:

مقاله ای از مصطفی آزادی و ملیحه تقی پور، سال ۱۳۹۶، با عنوان "مقایسه ساختار فضایی-عملکردی مسجد امام اصفهان و مسجد وکیل شیراز" در این مقاله، نتایج گویای این است که معماری این دو مسجد دارای مشخصات برابری است که در سلسله های مختلف مانند سلسله صفویه و زندیه ادامه داشته است. همچنین مشخصات مختلف این دو اثر بیان میکند که احتمالاً سلسله زندیه به جای کپی برداری از مشخصات مساجد دوره پیش از خود بر بطن و فرهنگ تاریخی شیراز تاکید داشته است. که بر همین اساس می توان گفت معماری مسجد وکیل شیراز به جهت عملکرد و فضاها اشتراکاتی با مسجد امام اصفهان دارد اما در ساختار فضا و ابعاد دارای ویژگی های مختص خود است. مسجد وکیل برخلاف مسجد امام که با استفاده از عناصر قائم شکوهی زیبا در فضای اصفهان دارد، از سبک شبستانی که در تمام مساجد شیراز رایج بوده، برپا گردیده است.

در مقاله ای دیگر از رسولی پور و همکاران، سال ۱۳۹۹، با عنوان "مقایسه تطبیقی تزئینات معماری مسجد کبود ایروان با مسجد جامع کبود تبریز به مثابه راهبرد فرهنگی" نتیجه پژوهش نشان می دهد که متد هنری و نوع جزییات مورد استفاده در دو اثر مورد مطالعه اکثراً مشابه بوده است. که می توان گفت متاثر از تأثیر فرهنگ کهن و تمدن ایران بر فرهنگ مردم ارمنستان بوده است. و همچنین می توان ادعا کرد در مسجد کبود تبریز جزییات و تزئینات ساده تر اجرا شده اند و همچنین دو بنای مذکور بر پایه سبک ایرانی در دوره تیموری ساخته شده اند.

همچنین در مقاله ای از مسلم رضایی، سال ۱۴۰۰، با عنوان "مطالعه توصیفی تحلیلی نقوش هندسی در تزئینات معماری مسجد جامع وکیل شیراز" در انتها اینگونه نتیجه گیری می شود که: نقوش هندسی در فضاهاى مسجد،

برخلاف تنوع و فراوانی ظاهری، دارای وجوح مشترکی هستند و از الگوهای منسجم و همانندی در طراحی پیروی میکنند. نقوش هندسی اغلب دارای انسجام بوده و گره‌های گُند هستند. از طرفی، رنگ‌های به کاررفته در نقوش هندسی مسجد نیز دارای سبک و الگوی رنگی واحد و مشترکی است. تقریباً در تمامی سطوح مسجد، ترکیب رنگهای روشن دیده میشود و رنگ‌های روشنی مانند سفید، زرد، آبی و صورتی غالب اند. به نظر میرسد این هماهنگی و انسجام در نقوش تزیناتی مسجد، به منزله الگوی واحد طراحی تزیناتی مدنظر قرار گرفته و مرمت‌ها و تعمیرات دوران بعد از زندگی در این مسجد، با توجه به رعایت این الگوهای اصلی تزیناتی دنبال شده است. با وجود تنوع و تفاوت‌هایی که دیده میشود، شباهت در نوع و فنون اجرای نقوش مشهود است و نشان دهنده پیگیری و الگوبرداری از نمونه نقوش قدیمی تر مسجد و تجدید این نقش مایه‌ها به منظور حفظ انسجام و یکپارچگی نسبی تزینات بناست.

در مقاله‌ای از لاری پور و دادور سال ۱۳۹۷، با عنوان، "تحلیل نشانه‌شناسی صورت و معنا در مسجد وکیل شیراز" بیان می‌کنند توجه به رابطه‌ای که هنرمند میان علت و معلول ایجاد می‌کند، میتواند دیدگاه‌های هنریش را آشکار سازد. لذا می‌توان گفت نشانه‌های مسجد وکیل شیراز، در ابتدا تا اندازه‌ای شکلی و مقداری نمایه مانند هستند. در طی دوران نشانه‌ها به سمت نمادین و قراردادی شدن گسترش یافته‌اند، یا به بیانی متفاوت در مقایسه کردن با نشانه‌های حقیقی یا نماد، نمایه‌ها تا مقداری رو به شکست رفت.

روش تحقیق

با توجه به ماهیت تاریخی مساجد مورد مطالعه، برای انجام پژوهش از روش تحقیق تفسیری-تاریخی استفاده شده است. روش گردآوری اطلاعات بر اساس منابع کتابخانه‌ای و استفاده از منابع تاریخی، بررسی‌های میدانی به لحاظ منطقه‌ای با ویژگی‌های عکاسی و نقشه برداری با مستند نگاری شامل اطلاعات قسمت‌های مخلف بنا مانند گنبد، فیلیوش‌ها، برف‌انداز، ایوان‌ها و شبستان‌ها می‌باشد. لذا گردآوری اطلاعات دقیق از منابع مختلف معتبر و ایجاد یک رابطه منطقی بین فاکتورهای مختلف شناسایی قسمت‌های متفاوت و ویژگی‌های آن مشهود می‌شود. با کمک مستند نگاری، ثبت شواهد، بازسازی حدود و کامل شدن و آشکارسازی زوایای روابط بین برخی از ویژگی‌های بنا می‌باشد. سبک معماری، مطالعه المان‌های معماری، ویژگی‌های مصالح به کار رفته و نوع پوشش گنبد، ایوان‌ها و تزینات به کار رفته در بنا مورد نظر هست. محوریت پژوهش بر روی مسجد وکیل شیراز و مسجد کبود ایروان (ارمنستان) است؛ به منظور رسیدن به اهداف پژوهش، مطالعه تطبیقی مشخصات این دو مسجد از تمام جهات شناسایی، جمع‌آوری و در نهایت پردازش شده است. همچنین از مقالات کار شده مرتبط با مسجد وکیل شیراز و مسجد کبود ایروان (ارمنستان) کمک گرفته شده است.

مبانی نظری

تحولات تاریخی و ویژگی های معماری مسجد جامع وکیل شیراز

پس از پایان یافتن حکومت افشاریه در ایران، کریمخان زند، سلسله زندیه (۱۱۶۳-۱۲۰۹ ق) را تأسیس کرد. در این دوره، هنر دوستی و علم پروری خاندان زند، به ویژه کریم خان، به رشد و رونق علم، فرهنگ، هنر و ادبیات، کمک فراوانی کرد و موجب شکوفایی هرچه بیشتر آنها شد. (حسینیپور، ۱۳۸۹: ۸۹). از طرفی، کریم خان سیاست مذهبی معتدلی را به کار برد و به پیروان سایر ادیان و مذاهب نیز توجه کرد. وی بناهای متعددی در شهر شیراز احداث کرد که از آن جمله میتوان به ایجاد باروی سخت و محکمی بر گرد شهر شیراز برای حفاظت از شهر ایجاد باغهای بزرگ، ساخت پل روی رودخانه خشک و سد در دو طرف آن، ایجاد نهرهای آب جاری در دو سوی خیابان ها (حسینیپور، ۱۳۸۹، ۸۳۴) احداث چندین قنات و آبنبارهای وسیع برای تأمین آب شرب مردم و ایجاد کانال ها اشاره کرد (نصر، ۱۳۸۷: ۳۸)

در کتاب فارس نامه ناصری آمده است: مسجد وکیل از بناهای، کریمخان زند که خود را وکیل دولت علیه ایران میدانست، است و در سال هزار و صد و هشتاد و اند این مسجد را بنا کرده است. شاکله و پی آن را به آب رسانید و از سنگ و خاک و آهک آن را ساخت. جداره ها و طاق ها را با آجر و گچ ساخت و سنگ های مرمر که جز با ارابه نمیتوان آورد، از یزد و آذربایجان آورده، در ازاره طاق های بزرگ رو به قبله و پشت به قبله گذاشته است. وجود محرابی صفوی در شبستان مسجد، میتواند این فرض را به وجود آورد که شاید این مسجد بازسازی شده مسجدی قدیمی باشد. طبق نظر مورخان، در حوالی همین مسجد، مسجدی کهن وجود داشته است که تذکره نویسان آن را مسجد جنازه نامیده اند. (حسینی فسایی، ۱۳۶۷: ۷۷۸ و ۷۷۹؛ فرصت الدوله، ۱۳۷۷) که به احتمال زیاد، در دوره صفویه به جای آن، مسجد بزرگ تری ساخته شده و سپس کریمخان زند، همزمان با ساخت بازار و میدان، این مسجد را بازسازی کرده و پس از آن، مسجد وکیل خوانده شده است. همچنین افسر در کتاب تصویر شیراز مینویسد که مسجدی تقریباً در حوالی مسجد وکیل با سردر و گلدسته های بلند دیده میشود که ممکن است مؤید این احتمال باشد. (افسر، ۱۳۵۳: ۲۱۲ و ۲۱۳). در قدیمی ترین کتیبه مسجد، بر محراب شبستان جنوبی، تاریخ ۱۰۴۴ ق قید شده است. کتیبه ای دیگر بر یکی از ستونهای همین شبستان، تاریخ ۱۱۸۷ ق را دارد. در ایوان جنوبی، دو کتیبه به تاریخ های (۱۲۴۳ و ۱۲۴۴ ق) دیده میشود. همچنین در ایوان شمالی مسجد، کتیبه ای به تاریخ ۱۲۴۳ ق وجود دارد (کریمی، ۱۳۴۴: ۷۱). از طرفی، گفته میشود کتیبه محراب را از مسجد یا مکانی دیگر و بدون توجه به تاریخ آن، به این مسجد آورده اند یا اینکه پیش از احداث مسجد وکیل، در این مکان، مسجدی مربوط به دوره صفوی وجود داشته که این کتیبه از آن مسجد باقی مانده است. بنابراین چنانکه گفته شد، مسجد وکیل از آثار دوره زندیه در شیراز است. تزیینات

و کاشیکاری آن در این دوره به اتمام نرسیده است و وجود نام فتحعلی شاه و ناصرالدین شاه و برخی دیگر از حکمرانان قاجار در کتیبه های سردر ورودی بنا، طاق مروارید و طاق ورود به شبستان بزرگ آن، حکایت از اتمام یا تعمیر این تزیینات در دوره قاجار دارد. مسجد وکیل در طول تاریخ، بارها تعمیر، مرمت و تجدید تزیینات شده است و بسیاری از کاشی کاری های سردر ورودی و ایوان های بزرگ آن که بر اثر مرور زمان، زلزله و درگیری ها، آسیب دیده بودند، بازسازی و احیا شده اند.

معماری مسجد جامع وکیل شیراز

در دوره زندیه، آثار معماری ساده تر و بی پیرایه تری را میتوان مشاهده کرد و همواره به جنبه های کاربردی بنا بیش از جنبه های زیبایشناسی آن اهمیت داده شده است. مسجد وکیل نیز به عنوان برجسته ترین بنای مذهبی دوره زندیه، نمونه بسیار مناسبی است که نشان دهنده چگونگی تزیینات معماری اسلامی در این دوره است. تزیینات این مسجد در عین سادگی، زیبا و منحصر به فرد است و انسجام و هماهنگی خاصی بین اجزای آن دیده میشود. در مسجد وکیل، تزییناتی همچون آجرکاری، حجاری و کاشیکاری به کار رفته است که هر کدام در نوع خود بی نظیرند؛ اما بیشتر این تزیینات را کاشیکاری، به ویژه کاشی هفت رنگ یا خشتی به خود اختصاص داده است.

نمودار ۱- تزیینات معماری مسجد جامع وکیل شیراز

تزیینات آجرکاری

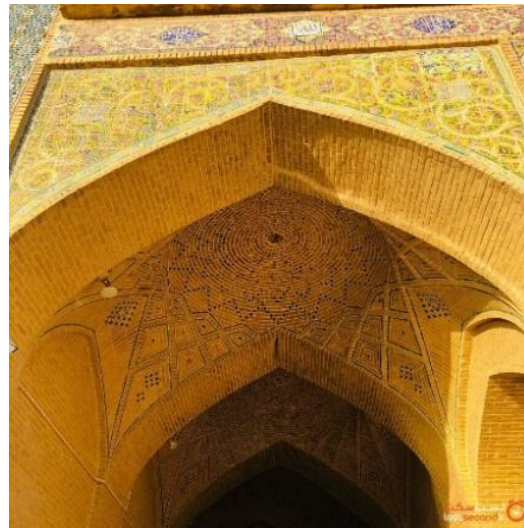
به طور کلی، معماری دوره زندیه، معماری آجری است و بیشتر بناهای این دوره از آجر ساخته شده اند. آجرهای به کار رفته در این دوره که به آجرهای کریمخانی شهرت دارند، به دلیل استفاده از خاک مرغوب و دقت در ساخت آنها، دارای استحکام بی نظیری هستند. مانند سایر بناهای زندیه، در ساخت مسجد وکیل هم از آجر استفاده شده و دارای تزیینات آجرکاری زیبایی است. این تزیینات شامل آجرچینی ساده و مشبک آجری است. (قاسمی، ۱۳۸۳: ۱۳۳)

نمودار ۲- نوع آجرکاری مسجد جامع وکیل شیراز

آجرچینی ساده

از تزیینات آجری به کاررفته در مساجد، آجرچینی ساده می باشد که در همه بنا از جمله سقف و دیوارهای راهروی ورود به حیاط پشت، رواق ها و شبستان های مسجد مشخص است، الگوی آجرچینی به کاررفته در تمامی قسمت های مسجد تقریباً مشابه است. آجرچینی روی دیوار به حالت خفته و راسته یا افقی و عمودی است. در رسمی بندی های سقف های مسجد نیز آجرها به حالت عمودی، افقی یا اُریب چیده شده است. در اصطلاح شیرازی، این نوع آجرچینی قلع و ملاتی نامیده می شود. در این شیوه، در دو طرف آجرها قلع و ملات به کار می رود. این فن آجرچینی علاوه بر زیبایی، سبب استحکام بنا نیز می شود. آجری که رسمی بندی با آن اجرا می شود، در گویش شیرازی، کلوک رسمی نامیده می شود. آجرچینی روی دیوارهای مسجد معمولاً به صورت خفته یا راسته است و تنها در بالای طاق های راهروی ورود به حیاط پشتی، آجرها به صورت راسته یا عمودی چیده شده اند. مانند سایر بخش های مسجد، تمامی طاق ها در این قسمت ها نیز با قوس پنج و هفت و کیلی ساخته شده اند.

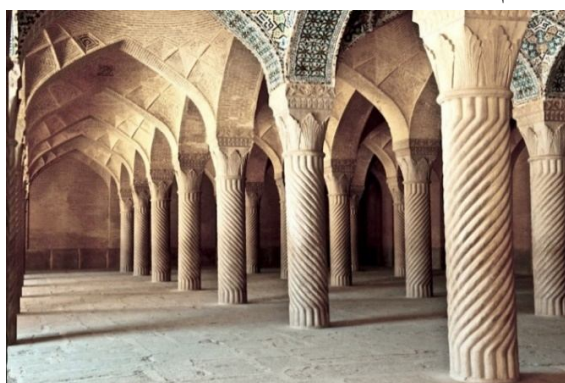
عکس ۱: آجرچینی ساده مسجد وکیل

مشبک آجری

از دیگر تزیینات آجری به مورد استفاده در مساجد، مشبک آجری می باشد. این نوع آجرکاری اغلب در قسمت های بلند فضا های بسته مسجد برای انتقال نور به داخل بنا استفاده می شود. تمام پنجره های مسجد با این حالت اجرا شده اند. تمام پنجره ها در دیوار شبستان ها، دیوار رواق ها، دیوار راهروی منتهی به حیاط پشتی و حیاط پشتی مسجد قرار دارند. همه پنجره ها قابی محرابی شکل دارند و با فرم مشبک لانه زنبوری ساخته شده اند.

تزیینات حجاری

با اینکه مسجد وکیل مانند سایر بناهای زندیه، بنایی آجری است، از سنگ هم در قسمت های مختلف آن، چه پوشش و چه تزئینات بنا استفاده شده است. در شالوده بنا از سنگ اتابکی استفاده شده است. (حاجی قاسمی، ۱۳۸۳: ۱۳۳) این سنگ به دلیل مقاومت زیادی که در برابر رطوبت دارد، سبب استقامت و ماندگاری بنا در طول زمان می شود. کف این بنا سراسر با تخته سنگ های بزرگ مفروش شده است. حوض سنگی بزرگی نیز متشکل از تخته سنگ های عظیم در وسط صحن مسجد قرار دارد. برای استحکام هرچه بیشتر بنا، ستون های سنگی طاق های صحن مسجد به صورت پایه دار ساخته شده اند و بخشی از آن ها درون زمین قرار دارد. علاوه بر این ها، تزئینات سنگی زیبایی هم در مسجد وکیل دیده می شود که همگی از نوع حجاری هستند. مسجد وکیل نیز دارای دو سکوی سنگی در دو طرف در ورودی است. روی این سکوهای سنگی، نوعی ترنج ردیفی حجاری شده است. به این نقش که معمولاً در ورودی مساجد استفاده می شده، در اصطلاح شیرازی، گل طبله نیز می گویند. نکته جالب توجه در خصوص این نقوش این است که به دلیل وجود دو سرترنج در طرفین آن، همزمان دو جهت ورود و خروج را نشان می دهد و به همین دلیل، معمولاً در بناهایی که ورودی و خروجی آنها یکی است. مانند مسجد وکیل در حاشیه در ورودی نیز تزئینات سنگی دیده می شود. در این قسمت، نقشی موسوم به تنگ و پیچ به کار رفته است که در اصطلاح شیرازی، به آن فتیله پیچ می گویند. چنانچه در این نقش از نقوش مارپیچ استفاده نشود، آن را تنگ و لول هم می نامند.

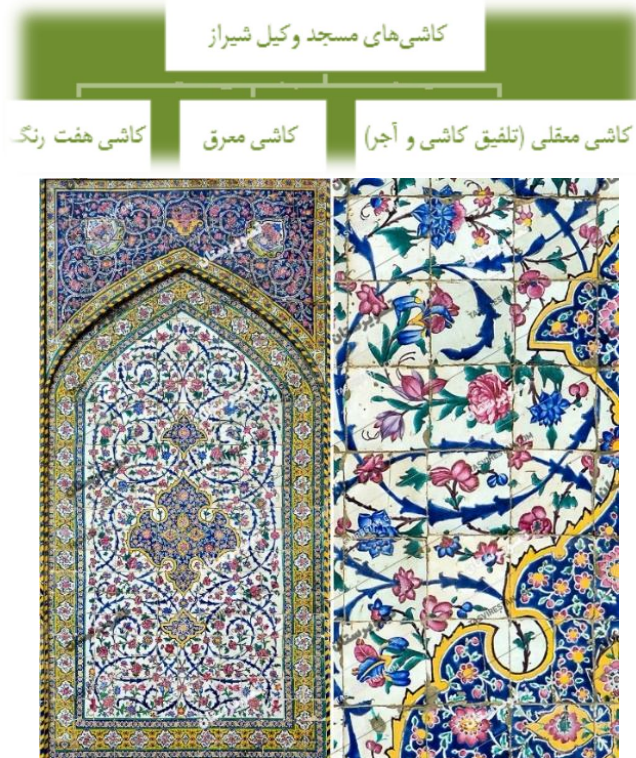
عکس ۲: حجاری های به کار رفته در ستون ها

عکس ۲: حجاری های به کار رفته در سرستون ها

تزئینات کاشی کاری

اکثر تزئینات مسجد و کیل، کاشی کاری است. به نظر می رسد عمده این تزئینات در دوره های بعد به بنا افزوده شده است. این تزئینات را در سردر ورودی، ایوان های شمالی و جنوبی، مناره ها و طاق نماها در سطحی گسترده تر و در دالان ورودی و شبستان تابستانی، کمتر می توان مشاهده کرد. کاشی کاری، فنون گوناگونی دارد؛ اما در مسجد و کیل، از سه فن کاشی کاری شامل کاشی هفت رنگ یا خشتی، کاشی معرق و کاشی با تلفیق آجر (معقلی) استفاده شده است. بیشترین سطح کاشی کاری مسجد را ابتدا کاشی هفت رنگ و پس از آن، به ترتیب کاشی معرق، کاشی با تلفیق آجر یا کاشی درهم تشکیل میدهد.

عکس ۴: کاشی کاری هفت رنگ

جدول ۱: مشخصات کلی مسجد وکیل شیراز (نگارندگان)

ردیف	مشخصه	مسجد وکیل شیراز
۱	دوره ساخت	دوره زندیه (۱۰۴۴-۱۱۸۷ ه. ق)
۲	نوع معماری	معماری ایرانی
۳	مکان قرارگیری مسجد	در مرکز شهر کنار حمام و بازار و میدان اصلی
۴	تزیینات مسجد	کاشی کاری-حجاری-آجرکاری
۵	وجود شبستان	دارای شبستان ستوندار
۶	تعداد ورودی	۳ ورودی

مسجد کبود ایروان (ارمنستان)

مسجد کبود، که روس‌ها آن را گولوبا (مسجد کبود) نامیده‌اند، به نام حسینعلی خان هم شناخته می‌شود. این مسجد مدرسه، که به عنوان مسجد جامع (اصلی) شهر را هم می‌باشد، در ۱۷۹۹ق با هزینه‌ای بالغ بر شش هزار تومان، که حسین علی خان (قاجار) بیگلر بیگی، حاکم ایروان، آن را پرداخت کرده بود، احداث شده و امروزه در مرکز شهر جای گرفته است. بین سال‌های ۱۸۲۶-۱۹۱۲م وضعیت بنا سالم و مسجد نسبتاً فعال بود اما به تدریج بافت‌های اطراف آن تحلیل رفت و در پی تأثیرات نظام کمونیستی در ارمنستان، فعالیت‌های مذهبی آن نیز به تدریج تعطیل شد تا اینکه در نهایت، در ۱۹۹۶م، با آغاز همکاری‌های ایران و ارمنستان برای احیای این مسجد از طریق سازمان میراث فرهنگی و بنیاد مستضعفان مرمت این بنای تاریخی در دستور کار قرار گرفت. (آراکلیان، ۱۳۷۵: ۲)

هسته اصلی مسجد گنبدخانه و دو شبستان جانبی است که ساخته و پرداخته دوران حسین علی خان قاجار؛ یعنی، اوایل دوره زندیه و سال‌های شکوفایی کریمخان زند است اما بر حسب مدارک شفاهی که لینچ گزارش کرده تصور می‌شود تاریخ بنای مسجد به عهد نادرشاه افشار (۱۷۳۶ - ۱۷۴۷م)؛ یعنی، به زمان سردار حسین علی خان، حاکم ایرانی ایروان، بر می‌گردد.

ترکیب ویژه و هسته اصلی مسجد را، در مجموع، تالار دلپذیر و فراخی به ابعاد ۳۴×۱۳ متر تشکیل می دهد. مسجد ویژگی معماری برجسته ای ندارد اما چون در فضایی سربرافراشته که انبوه درختان نارون آن را احاطه کرده از زیبایی چشمگیری برخوردار است. کاشی کاری های جالب و کناره بستر آن از جمله نقوشی است که در ذهن بیننده باقی می ماند. روحیه حاکم بر فضای مسجد تداعی کننده معماری ایرانی است. این مسجد، در زمان خود، بزرگ ترین مسجد ایروان و غنی ترین مسجد تمام قفقاز به شمار می رفته و شاید از همین روست که بهتر از سایر مساجد از آن حفاظت شده است. در ۱۹۳۰م، به همت و با تدبیر برخی از روشنفکران و به منظور نجات مسجد از نابودی و تخریب، با کسب اجازه از مقامات دولتی، این مسجد تبدیل به موزه تاریخ طبیعی و موزه تاریخ ایروان شد. مسجد جامع مدتی به علت تحلیل بافت اطراف آن، که به نظر می رسد از ۱۹۱۲م/۱۳۳۰ق شروع شده بود، متروک ماند و شبستان های شمالی آن را عمدتاً مردم تصرف کردند و گوشه غربی آن را هم خیابان ماشوتوز (ننین سابق)، که حکم شریان اصلی شهر را دارد، قطع کرده است. بناهای بلند چند طبقه، که بین ۱۹۴۰ - ۱۹۵۰م ساخته شده اند، حالتی غریبانه به مسجد داده اند. (آراکلیان، ۱۳۷۵: ۲)

فضاهای داخلی مسجد

مسجد جامع ایروان، که به سبک چهار ایوانی بنا شده، شامل دو بلوک عمده شمالی و جنوبی (به طرف قبله) است. دو ایوان کوچک تر شرقی و غربی حجره های قرار گرفته است و دو جهت مذکور را به دو گروه شمالی و جنوبی تقسیم می کند. قسمت شمالی شامل هفت حجره و قسمت جنوبی شامل شش حجره است. حجره ها شامل دو قسمت ایوان و خود حجره اند. ورودی اصلی مسجد را دهانه منتهی الیه جنوب شرقی شکل می دهد و دهانه منتهی الیه جنوب غربی به فضای خدماتی مسجد و راه پله منتهی به بام ختم می شود. ایوان غربی دسترسی به مسجد را از طریق جبهه غربی فراهم می کند. بنابراین، ظاهراً ورودی مسجد تنها از طریق جنوب و غرب است.

عکس ۵: ایوان های مسجد کبود ایروان

حیات یا صحن مسجد - مدرسه

مسجد کبود یک مسجد مدرسه محسوب می شود که همانند آن را در تمام دوره های تاریخ معماری اسلامی ایران فراوان می توان یافت. فضای کلی مسجد جامع ایروان در نگاه نخست القا کننده فضای مدرسه است تا مسجدی تمام عیار. از ویژگی های برجسته این مسجد - مدرسه صحن دلگشا و طراحی شده آن است که فضاهای داخلی تماماً به آن اشراف دارد و حیاط مملو از درخت آن به باغی زیبا می ماند تا صحنی برای عابدان. میان سرای مدرسه دارای ۲ قسمت است: باغ، حوض و خیابان های بزرگی که دور آن می چرخند. این دو بخش را ستون های کوچک سنگی و میله های فلزی محاصره کرده که تاریخ هایی بین ۱۳۲۵ - ۱۳۲۸ ش دارد. اختلاف سطحی به اندازه یک پله، خیابان های محوطه سازی باغچه ها و حوض مرکزی را از هم جدا ساخته و همه صحن با سنگ های بزرگ خاکستری توف پوشیده شده است. (حق نظریان، ۱۳۸۸: ۲)

عکس ۶: حوض مرکزی مسجد کبود ایروان

محراب های گنبد و مقصوره

محراب اصلی

مهم ترین محراب مسجد شامل محراب گنبدخانه است که کتیبه ای با دو بخش عمده دارد: کتیبه پیشانی که شامل شمه ای از اوضاع سیاسی و اجتماعی منطقه، سال ایجاد مسجد و توصیف بانی اوست. بخش دوم کتیبه نیز آیاتی از قرآن کریم را شامل می شود.

محراب دوم

محراب دوم در واقع سنگ نبشته ای است به شکل محراب بر بدنه جنوبی (سمت قبله) شبستان جنوب شرقی که دوازده بیت شعر به خط نستعلیق درباره ایروان، مسجد جامع و بانی آن، حسین علی خان، بر روی آن نگاشته شده و تاریخ احداث آن ۱۱۷۹ق است.

محراب سوم

در شبستان جنوب غربی، بر بدنه جنوبی (سمت قبله)، محراب سنگی مزینی قرار دارد که بر روی آن آیاتی از قرآن کریم حک شده است.

محراب چهارم

بر بدنه داخلی استوانه ای ساقه گنبد این محراب آیاتی از قرآن کریم نوشته شده. نام دو کاتب کتیبه میر مرتضی تبریزی و غفار اوجانی و سال کتابت آن ۱۱۸۰ق است.

سردر جنوبی

مسجد جامع ایروان در کنار میدان اصلی بازار مسقف و دیگر فضاهای عمومی شهر ایروان قرار گرفته است و در مجموع در مرکز قسمت پایین شهر قرار گرفته، که هسته اصلی فعالیت ها و کارکردهای عمومی شهر می باشد. وجود دو جبهه جنوبی و غربی و نورگیری دکان ها و فضاهای اصلی مسجد از بدنه های خارجی نمایانگر آن است که مسجد با معابر عمومی در چهار طرف محاصره شده و بسته شدن معابر اطراف و گرفتن آن با تغییرات عمده شهرسازی در مرکز ایروان و مرتفع شدن سطح شهر از (۱۹۳۲م/۱۳۱۱ش) به بعد شکل گرفته است. با توجه به شواهد موجود مهمترین راه دسترسی مسجد به فضای بیرونی از در جنوبی و در درجه دوم از ورودی غربی می باشد. مجموعه سردر در دوره های متعدد شکل گرفته است و تزیینات ایوان دوره هایی متفاوت دارد اما استخوان بندی آن هم زمان با ساخت مسجد شکل گرفته است. (حق نظریان، ۱۳۸۸: ۲)

عکس ۷: سردر جنوبی مسجد کبود ایروان

مناره

آنچه در نگاه اول به گنبد جالب توجه است مناره بزرگ و خوش اندام آن می باشد که گل دسته آن، نوعی مناره های دوره صفوی را تداعی می کند. مناره سه قسمت دارد: پایه، تنه و گل دسته. پایه مکعب مستطیلی است به ابعاد ۳۴۲ × ۳۳۰ سانتی متر که از داخل و بیرون سنگی و پاک تراش است و بدنه غربی آن، که بر سردر مناره چسبیده

است، آجری است. برای داخل شدن به مناره از همکف قسمت شمالی میسر است که خود دلیلی از تک بودن مناره می باشد، همانطور که روال تمام مناره های منفرد است و شاید ساخت آن قبل از سردر و حتی قبل از مسجد وجود می باشد. پایه مناره با چهار نیم شبه هرم به تنه استوانه ای آن وصل می شود. بخشی از بدنه مناره، از قسمتی که پایه سنگی مکعب مستطیل تمام می شود و بدنه آجری مناره آغاز می شود، به ارتفاع ۱۲۰ سانتی متر سنگی و به پیروی از تنه مناره، استوانه ای می باشد. (آیت الله زاده شیرازی، ۱۳۷۹: ۳)

عکس ۷: مناره مسجد کبود ابروان

کاشی کاری گنبد و تغییرات آن

کاشی کاری گنبد نشان دهنده کهن ترین وضع مدل کاشی کاری بر روی گنبدها، حداقل، در فاصله سال های ۱۸۶۲ - ۱۸۷۷ م/ ۱۲۷۷-۱۳۰۵ ق؛ یعنی، فاصله ای به اندازه یک نسل است. کاشی های گنبد به شیوه نره امکان مرمت آن را میسر می سازد و شاید نگهداری کاشیکاری گنبد به این حالت در طول سال های فوق الذکر وجود دارد. فلذا، از مستندات تصویری چنین استناد می شود که تعمیرات عمده گنبد همزمان با تغییرات نمای ایوان جنوبی بوده است. که این تغییرات به شرح ذیل است:

- قرارگیری ۹ ترنج با نام متقارن علی، در زمینه اسلیمی، روی کاشی نرده
- تغییر مدل کمر بند به مدلی بر زمینه اسلیمی و کاشی هفت رنگ
- تغییر مدل پایینترین بخش گنبد (زیر خاک انداز و آوگون)
- تغییراتی در حالت عرق چین گنبد

آخرین تعمیرات روی گنبد

گنبد از تاریخ (۱۸۶۲ م/ ۱۲۷۷ ق) تا زمان آخرین تعمیرات اساسی تنها یک بار دیگر تعمیر شده و آن زمانی بوده که برای استحکام بخشی از گنبد اقدام به تعیبه کمر بند و کش های فلزی در آن کرده اند و احتمالاً مربوط به سال هایی

است که بنا تبدیل به موزه شده بود. تغییرات صورت گرفته حاکی از آن است که تعمیرکاران کاملاً از هنر کاشیکاری بی خبر بوده اند زیرا بعد از اجرای کلاف به دور گنبد در اجرای دوباره کاشی های نرده، براساس طرح قبل، با مشکل مواجه شده اند و کاشی ها را بدون توجه به نظم و ترتیب و به شکلی درهم چیده اند. (آیت الله زاده شیرازی، ۱۳۷۹:

۳)

ساختار گنبد

نوع گنبد مسجد جامع ایروان گنبدی آجری به فرم دوپوسته است. پوسته زیرین و پوسته رویی با اختلافی برابر ۳۲۵ سانتی متر از یکدیگر قرار دارند. گنبد به سبک سروی و مناسب با شرایط اقلیم سرد ایروان، به شکل تیز ساخته شده. ارتباط سازه ای بین این دو پوسته وجود ندارد و پوسته ها به حالت جدا از هم هستند و مانند خیلی از گنبدهای مشابه دو پوش از راه تیغه های آجری شعاعی به یکدیگر تکیه ندارند و بدون کش های چوبی اند. می توان گفت تنها ارتباط شبه سازه دو پوسته در قسمت نوک ها می باشد که به وسیله ستونی چوبی که به نظر نمیرسد نقشی سازه ای را دارا باشد و شاید با طوق روی گنبد مرتبط است.

عکس ۸: گنبد مسجد کبود ایروان

رنگ بندی گنبد

آنچه در تغییرات کاشی کاری ۱۳۰۵ - ۱۳۰۶ ق کاملاً ملموس است. استفاده از رنگ طلایی جنب رنگ کبود می باشد. استفاده از این دو رنگ در ترکیب به فضا شادابی می دهد، چه در نمای جلو طاق و چه در قسمت گنبد (کاشی های هفت رنگ و ترنج های یاعلی) مشخص می باشد. این ترکیب در مرمت اخیر کاشیکاری گنبد نیز محفوظ بوده است.

گنبدهای شبستان های شرقی و غربی گنبدخانه

نوع سازه گنبدهای شبستان شرقی و غربی به حالت گنبدهای دو پوش پیوسته اجرا شده است و ساقه گنبدها از سنگ هایی با فرم پاک تراش که ارتفاع ۶۵ سانتی متر مرتفع تر از سطح پشت بام می باشد اجرا شده اند. البته این ارتفاع بخاطر شیب بندی بام جهت خارج کردن آب باران متفاوت است و در مجاورت تنه گنبدخانه به کمترین اندازه می

رسد. و به علت فاصله خیلی کم گنبد بزرگ با دو گنبد شرقی و غربی بام در این قسمت به شکل آبرو جهت هدایت آب باران می باشند. پایه سنگی همان پوسته ای سنگی است که ساقه کم ارتفاع آجری گنبدها را نگه میدارد. شکل نهایی گنبد شروعی تند (شیبی حدود ۳۰ درصد) و دارای راس افتاده است. می توان گفت، برفگیر است و علی رغم گنبد اصلی خوابیده و باعث فرسایش آنها شده است. در دورانی که از مسجد به عنوان موزه استفاده شده است، راه حل این مشکل را در حالت شیروانی کردن روی گنبد و تمام بام ها می دانستند. (آیت الله زاده شیرازی، ۱۳۷۹: ۳)

حجره‌ها

مجموعه مسجد - مدرسه به سبک چهار ایوانی ساخته شده، هرچند در قسمت شمالی بدون ایوان است و راه دسترسی به فضاهای مرکزی، جنوبی و شمالی مستقیم از قسمت آزاد میان سرا بوده است و در دوره های بعد با در و ارسی^۱ از فضای حیاط جدا شده است. ایوان غربی به عنوان دالان ورودی را برای صحن در نظر گرفته شده است و ایوان شرقی قرینه ایوان غربی می باشد، به احتمال زیاد مدرسه تابستانی بوده که پوشش طاق تویزه ای و نمایی آجری دارد. همچنین دو ایوان با ترکیب سه دهانه ای از قسمت حیاط جدا و تبدیل به حجره شده‌اند و قبری در آنها قرار گرفته است. ۱۷ اتاق به عنوان حجره در شمال ایوان غربی و شرقی و ۶ اتاق در قسمت جنوبی این دو ایوان وجود دارد، که جمعاً ۲۶ حجره را در قسمت شرقی و غربی تشکیل می دهد. دهانه ورودی مدرسه از گوشه جنوب شرقی و دهانه میان سرا و فضای مرتبط مسجد به پشت بام دیده می شود.

عکس ۹: حجره های مسجد کبود ایروان

¹ -mesh window

جدول ۲: مشخصات کلی مسجد کبود ایروان (نگارندگان)

ردیف	مشخصه	مسجد وکیل شیراز
۱	دوره ساخت	دوره زندیه
۲	نوع معماری	معماری ایرانی
۳	مکان قرارگیری مسجد	در مرکز شهر کنار حمام و بازار و میدان اصلی
۴	تزیینات مسجد	کاشی کاری
۵	وجود شبستان	دارای شبستان
۶	تعداد ورودی	۳ ورودی

اشتراکات و افتراقات مسجد کبود ایروان و مسجد وکیل شیراز

در تحلیل مطالب مورد بحث، وجوه اشتراکات و افتراقاتی بین مسجد کبود ایروان و مسجد وکیل شیراز وجود دارد؛ در این راستا و برای پاسخ به سؤالات این پژوهش نتایج، در قالب جدول ۳ ارائه شده است:

جدول ۳: شباهت ها و تفاوت های مسجد وکیل شیراز و مسجد کبود ایروان (ارمنستان) (نگارندگان)

شباهت های مسجد وکیل شیراز و مسجد کبود ایروان			
ردیف	تقسیم بندی کلی	مسجد وکیل شیراز	مسجد کبود ایروان
۱	دوره ساخت	دوره زندیه	دوره زندیه
۲	نوع معماری	معماری ایرانی	معماری ایرانی
۳	مکان قرارگیری مسجد	در مرکز شهر کنار حمام و بازار و میدان اصلی	در مرکز شهر کنار حمام و بازار و میدان اصلی
۴	تزیینات مسجد	کاشی کاری	کاشی کاری
۵	وجود شبستان	دارای شبستان ستوندار	دارای شبستان
۶	تعداد ورودی	۳ ورودی	۳ ورودی
تفاوت های مسجد وکیل شیراز و مسجد کبود ایروان			
۱	مکان	ایران-شیراز	ارمنستان/ایروان

چهار ایوانی	دو ایوانی	نوع ایوان	۲
یک مناره ۲۴ متری	فاقد مناره	مناره	
دارای گنبدخانه	فاقد گنبدخانه	گنبدخانه	۳
گچ کاری / سنگ تراشی / کاربندی / معرق و نقوش اسلامی / پنجره های مشبک / کاشی کاری مینایی	تزیینات آجری و سفت کاری-کاشی کاری	تزیینات	۴
مسجد جامع / مسجد مدرسه	مسجد جامع	نحوه استفاده از بنا	۵
ارتفاع بلندتر و توجه به عناصر مرتفع	ارتفاع کمتر و فقدان عناصر مرتفع	مردم واری	۶
۳ محراب دارد	یک محراب اصلی دارد	محراب	۷

نتیجه گیری

در تبیین تاریخی معماری ما، مسجد جایگاهی ویژه دارد. مسجد بنایی می باشد که مردم همیشه آن را عزیز داشته و برای زیبایی و ارتقای کیفیت فضاهای مختلف آن تلاش کرده اند. لذا، در تاریخ و فرهنگ ما ایرانیان مساجد همیشه بناهایی زنده بوده اند، و به جد آنها شناسنامه های مستند و معتبر معماری و هنر این سرزمین می باشند که می توان فراز و نشیب های تاریخ معماری ما را با درک کامل تحولات معماری مسجد تبیین کرد.

در این پژوهش به مقایسه تطبیقی مسجد جامع کبود ایروان (ارمنستان) و مسجد و کیل شیراز پرداخته ایم؛ بنابراین در این راستا پیش از هر اظهارنظری، ابتدا مباحثی در رابطه با معماری تاریخی دو منطقه جدا از هم، یعنی ایران و ارمنستان در قرون مختلف آمده است. سپس به مقایسه تصویری و ساختاری میان مشخصات معماری به جامانده از مسجد کبود ایروان و مسجد و کیل شیراز پرداخته شده است. البته همانطور که پیشتر مطرح شد، این دو آثار جدا از اختلاف مکانی نیز نسبت به هم دارای اختلاف زمانی هستند؛ اما در یک دوره تاریخی ساخته شده اند و هر دو مسجد شبستانی می باشند. پس از مطالعه و کسب معرفت، مشخص شد شاکله کلی بنای مسجد کبود ایروان به سبک مهندسی ایرانی ساخته شده است اما در مقام مقایسه با مسجد و کیل شیراز دارای معماری ساده تری است. در داخل این مسجد از تزیینات خاصی استفاده نکرده اند و نیز بیشتر ساختاری مینیمال دارد، اما هیئت کلی آن همانطور که مطرح شد، به وضوح دارای معمار اسلامی- ایرانی است که در این راستا پس از مطالعه و حصول شناخت مشخص شد، عناصر و مصالح کلی بنای مسجد ایروان از نظر فرم، شبستان ها و دوره ساخت با مسجد و کیل شیراز تشابهاتی دارد. که در ادامه به بیان افتراقات و تشابهات می پردازیم.

مسجد کبود سه شبستان در جانب جنوبی صحن، دو ایوان، یک مناره، گنبدی دوپوش و یک مأذنه، و سه ورودی و محرابی جداگانه دارد. مسجد ایروان در اطراف میدان اصلی، بازار سرپوشیده و دیگر تأسیسات شهر ایروان قرار داشته و می توان گفت در مرکز قسمت پایین شهر یعنی محله مسلمان نشین و هسته اصلی فعالیت های عمومی شهر شده است و مسجد و کیل شیراز هم در مرکز شهر و در مجموعه و کیل با مشخصات مشابه قرار گرفته است. مسجد کبود یک مسجد-مدرسه محسوب می شود که نظایر آن را در تمام دوره های تاریخ معماری اسلامی ایران فراوان می توان یافت اما مسجد و کیل تنها به عنوان یک مسجد جامع مورد استفاده قرار گرفته است.

با اینکه مسجد و کیل مانند سایر بناهای زندیه، بنایی آجری است، از سنگ هم در قسمت های مختلف آن، چه پوشش و چه تزیینات بنا و در شالوده بنا از سنگ اتابکی استفاده شده است، همچنین در مسجد کبود ایران بجز آجر از کاشی هفت رنگ استفاده شده است. مسجد کبود ایروان به سبک ۴ ایوانی ساخته شده، هر چند در جبهه شمالی فاقد ایوان می باشد و دسترسی به قسمت های میانی، جنوبی و شمالی دقیقاً از فضای آزاد میان سرا بوده و در دوره های بعد با در و ارسی از قسمت های باز حیاط جدا شده است. اما مسجد و کیل شیراز دارای دو ایوان می باشد که این از نقاط افتراق این دو اثر می باشد.

با توجه به نتایج حاصل از پژوهش پیشرو، میتوان چنین برآورد کرد که هنرمندان و معماران می توانند بنایی متناسب با فرهنگ و اقلیم هر ملتی که قابل درک و استفاده باشد، بنا نهند. آنها همچنین قادرند بین جوامع و فرهنگهای گوناگون ارتباط برقرار کنند. معماران مسجد کبود ایروان و مسجد و کیل بوده اند. بنابراین با توجه به اینکه مسجد کبود ایروان در خطه ارمنستان بنا شده است و مسجد و کیل در شیراز واقع شد است، اما محصول نهایی، سیمای معماری ایرانی به خود گرفته است، چراکه هر دو بنا با عناصر فرهنگ معماری ایرانی آمیخته شده اند. تشابه کثیر دو مسجد مورد مطالعه غیر از اینکه معماران و بانی هر کدام از آنها ایرانی بوده اند، بدین سبب است که دو کشور ارمنستان و ایران در طول تاریخ در تعامل گستردهای با هم بوده اند و همین امر بستر تأثیر فرهنگ غنی ایران به ارمنستان را فراهم کرده است. به بیان بهتر تطابق مسجد کبود ایروان با فرهنگ ایران بیشتر است، چراکه همانطور که پیشتر شرح داده شد، در نهایت باید اذعان داشت آنچه سبب تلفیق و وحدت فرهنگی بین دو ملت ایران و ارمنستان شده است و با وجود مرزهای سیاسی و قومی بین دو ملت مذکور و همچنین فراز و نشیب هایی که در طول تاریخ بین روابط آنها وجود داشته، تمدن اسلامی بوده است.

با توجه به اینکه این دو اثر در یک دوره تاریخی با یک سبک مشابه در دو کشور متفاوت و همسایه ساخته شده اند از نظر تحلیل فرمال با طراحی نزدیک به هم و تفاوت هایی جزئی که می تواند متأثر از فرهنگ آن کشور باشد. لذا پژوهش هایی در این باب مطالعات تطبیقی ضمن معرفی بناهای سبک معماری ایرانی - اسلامی در کشورهای مختلف جهان گستردگی هنر ایرانی - اسلامی را به جهانیان معرفی نماید.

منابع

- ۱- آیت الله زاده شیرازی، باقر. (۱۳۷۹). گزارش: مطالعه و مرمت مسجد جامعه ایروان، اثر، (۳۱ و ۳۲) صص. ۳-۱۱۳.
- ۲- آراکلیان، واروژان. (۱۳۷۵). (مسجد کبود ایروان)، فصلنامه فرهنگی پیمان، ۱ (۱).
- ۳- اسکارچیا، جان روبرتو 1384، تاریخ هنر ایران (هنر صفوی، زند و قاجار)، ترجمه یعقوب آژند. تهران :
۴. بهروزی، علینقی 1350، تاریخچه و شرح آثار معماری و هنری مسجد جامع سلطانی و کیل، شیراز: اداره کل فرهنگ و هنر استان فارس.
- ۵- بهرامی نژاد، فاطمه و کابلی، محمدهادی. (۱۳۹۸). "مهندسی فرهنگی در شکل گیری الگوی معماری اسلامی"، مطالعات هنر اسلامی، ۱۶ (۳۶)، صص. ۲۷-۴۶.
- ۶- بورکهارت، تیتوس، 1365، هنر اسام زبان و بیان. ترجمه ی مسعود رج بنیا، تهران: سروش.
- ۷- پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۸۷) سبک شناسی معماری ایرانی، تهران: سروش دانش.
- ۸- حاجی قاسمی، کامبیز 1383، فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران (مساجد)، تهران: روزنه.
- ۹- حق نظریان، آرمن 1388 (فصلنامه پیمان،)، (مسجد ایرانی کبود ایروان،)، 50
- ۱۰- سلطانزاده، حسین. (۱۳۷۶) تبریز: خشتی استوار در معماری ایران، تهران: دفتر پژوهش های فرهنگی.
- ۱۱- رضائی، مسلم. (۱۴۰۱). مطالعه توصیفی-تحلیلی نقوش هندسی در تزئینات معماری مسجد جامع وکیل شیراز. نشریه تخصصی هنرهای کاربردی، ۲(۲)، ۵۸-۸۶. 10.22075/ααφ.2023.28143.1164۸۶
- ۱۲- رسولی پور، سمیه، یوزباشی، عطیه، کشتگر قاسمی، ریحانه، و دستمردی، عبدالخالق. (۱۴۰۰). مقایسه تطبیقی تزئینات معماری مسجد جامع کبود ایروان با مسجد جامع کبود تبریز به مثابه راهبرد فرهنگی. مطالعات هنر اسلامی، ۱۸ (۴۴)، ۲۰۴-۲۲۱
- ۱۳- رحمانی، جبار؛ جعفر آقایی، محمدرضا. (۱۳۹۰). "ویژگی های بنیادین شکوفایی تمدن اسلامی تلفیقی بودن و وحدت فرهنگ"، فصلنامه راهبرد فرهنگ، (۱۴)، صص. ۹۹-۱۱۳.
- ۱۴- عقابی، محمدمهدی ۱۳۷۸، دایره المعارف بناهای تاریخی در دوره اسلامی (مساجد)، تهران: حوزه هنری.

- ۱۵- فهرستی، زهرا. (۱۳۸۹). "بررسی آثار تمدن ایرانی شیعی در منطقه‌ی ارمنستان"، فصلنامه علمی پژوهشی شیعه‌شناسی، ۸(۱۱)، ۱۰۶-۷۰.
- ۱۶- مهرگان، حسین، و محمدی بیدسردره، ایمان. (۱۳۹۴). بررسی تطبیقی مسجد شاه اصفهان و مسجد وکیل شیراز. مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۶(۲۲)، ۷۹-۸۶. SID. <https://sid.ir/paper/518474/fa>
- ۱۷- لاری پور، نگین & دادور، ابوالقاسم. (۱۳۹۸). تحلیل نشانه‌شناسی صورت و معنا در مسجد وکیل شیراز. مطالعات هنر اسلامی، 15(33), 70-97.
- ۱۸- نصر، طاها 1387، جستاری در شهرسازی و معماری زندیه، شیراز: نوید شیراز

A comparative study of Vakil Mosque in Shiraz and Blue Mosque in Yerevan (Armenia).

Abstract

The mosque, the most important building of religious architecture in the ancient Islamic civilization, which embodies the thought and spirit of the environment, has always occupied a place in the center of the city and has benefited from the best arrays. Although the architecture of this land has a history of thousands of years, the efforts that have been made to identify and introduce its works do not have much history. The Vakil Mosque and the Blue Mosque of Yerevan are two magnificent works of Iranian-Islamic architecture in the Zandiyeh period, which are manifestations of Iranian-Islamic art in two different geographical locations. The future research method is interpretive-historical and the method of collecting information is a combination of library work and field work by examining historical and geographical sources, recording and recording information related to the building, which explains the architectural style, studying architectural elements, features It deals with the materials used and the type of covering of the dome, porches and decorations used in the building. The current research seeks to find the answers to these two questions: What do the Vakil Mosque of Shiraz and the Blue Mosque of Yerevan (Armenia) have in common? 2- What are the differences between Vakil Mosque in Shiraz and Blue Mosque in Yerevan (Armenia)? and objectives such as 1- Analyzing the characteristics of the Vakil Mosque of Shiraz and the Blue Mosque of Yerevan (Armenia) 2- Explaining the commonalities and differences between the Vakil Mosque of Shiraz and the Blue Mosque of Yerevan (Armenia), which after studying and analyzing these two buildings It was found that these two works have points of commonality and difference, and their common points are the period of construction, the presence of naves, architectural style, and the number of entrances to the building, and their differences are in the number of porches, height, cupola, people and the number of altars. The results indicate that the art of the Islamic era of Iran in the Zandiyeh period has been visible and permanent in different countries with lasting buildings. It can also be said that these two works were made in the same historical period with a similar style in two different countries, and in terms of formal analysis, they are completed with similar designs and minor differences that can be influenced by the culture of that country. . Therefore, researches on this subject, comparative studies, while introducing Iranian-Islamic architectural style buildings in different countries of the world, can introduce the extent of Iranian-Islamic art to the world.

Keywords: Architecture, Vakil Mosque, Shiraz, Blue Mosque, Yerevan, Iran, Armenia